

Розумюк В. М.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНФЛІКТ У СУСПІЛЬСТВІ: МАРКСИСТСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Розглядаючи в ретроспективі розвиток теорії соціального конфлікту, слід мати на увазі, що в суто науковому розумінні проблематика ідеологічних аспектів суспільного протистояння, як і питання «ідеології» загалом, вперше були детально проаналізовані К. Марксом. Та й надалі дослідження в цьому напрямі доволі

довго велись, головним чином, різними теоретиками-соціалістами. Тож навіть політичні опоненти марксизму аж до нашого часу змушені постійно використовувати ідеї та концепції цього видатного пророка комунізму.

В марксистській інтерпретації світу історична еволюція людської спільноти стала економічно детермінованим природно-історичним процесом — закономірною й послідовною зміною суспільно-економічних формацій. Заперечуючи доктрину «божественного провидіння», волютаристські та казуальні концепції філософії історії, К. Маркс стверджував, що людство саме визначає свою долю і торує власний шлях, проте хід суспільного розвитку визначається не вільною волею або бажаннями окремих індивідів чи навіть цілих класів, а матеріальними умовами їхнього життя. На його думку, сукупність певних історично усталених виробничих відносин — це базис, який визначає надбудову: притаманні цьому типу суспільства форми політичного життя, ідеологічні уявлення, державний устрій, поширені правові, моральні, художні, філософські та релігійні поняття і погляди. Єдність і взаємодія базису та надбудови являють собою суспільство на певному етапі розвитку — суспільно-економічну формацію, що має історично минулий характер, а розвиток і зміна формацій — це процес прогресивного руху суспільства: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їхньої волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому височіє юридична та політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості»¹.

Неодноразово повторюючи тезу Т. Гоббса, що сутність соціальних взаємин полягає у «боротьбі усіх проти усіх»² («громадянське суспільство — це війна відокремлених одне від одного вже лише своєю індивідуальністю індивідумів одне проти одного», «сучасне суспільство, яке ставить окрему людину у ворожі відносини до решти, веде, таким чином, до соціальної війни усіх проти усіх»)³, К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що мова йде не про індивідуальну ворожнечу, породжену моральною зіпсованістю окремих осіб, а класову боротьбу (війну), обумовлену фундаментальними соціально-економічними причинами: «Історія усіх суспільств, що існували до нашого часу, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер,

коротше, гнобитель і пригноблений знаходились у вічному антагонізмі одне до одного, та вели безперервну, то явну, а то приховану боротьбу, що завжди завершувалася революційним перевлаштуванням усього суспільного устрою або загальною загибеллю ворогуючих класів»⁴. Відповідно, на думку «батьків-засновників» комунізму, класова боротьба є «вічним» явищем, яке притаманне суспільним взаєминам, навіть якщо вона й перебуває в латентних формах: «Війна між класами відбувається незалежно від того, ведуться чи ні справжні військові дії, і вона не завжди потребує барикад і штиків для свого ведення; війна між класами не згасне доти, доки існують різні класи з протилежними, взаємно ворожими інтересами і різним соціальним становищем»⁵.

На відміну від переважної більшості сучасних науковців-гуманітаріїв, які, за словами Л. Козера, розглядають соціальний конфлікт як «дисфункціональне руйнівне явище», різновид «девіантної поведінки», своєрідну «суспільну хворобу»⁶, К. Маркс витлумачував класову боротьбу як рушійну силу прогресу та еволюції людства: «Без антагонізму немає прогресу. Такий закон, якому цивілізація підкорялася до наших днів. До цього часу виробничі сили розвивалися завдяки цьому режиму антагонізму класів... Революції — локомотиви історії. ... (революція) могутній двигун суспільного і політичного прогресу»⁷. Втім, у даній проблематиці його ідеї подібні до світоглядних конструкцій теоретиків інших великих утопій ХІХ–ХХ ст. (лібералізму, націонал-соціалізму), які також розглядали історію людства як боротьбу (за свободу чи за домінування у світі чистокровної арійської раси) і в цій боротьбі вбачали головне джерело прогресу та сенс буття⁸.

Аналізуючи в дусі економічного детермінізму всю сукупність суспільних відносин, К. Маркс спробував дати матеріалістичне пояснення духовного моменту діяльності людини, вказавши на пряму залежність світосприйняття і світогляду як окремого індивіда, так і цілого класу від їхнього місця в соціальній ієрархії та характеру економічних відносин. Стверджуючи як провідний принцип історичного матеріалізму думку «не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість», він наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», причому вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва: «Суспіль-

ні відносини тісно пов'язані з виробничими силами... Ті самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно до розвитку їхнього матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно до своїх суспільних відносин. Таким чином, ці ідеї, ці категорії так само мало вічні, як і ті відносини, які вони виражають. Вони являють собою історично минущі продукти»⁹. Закидаючи історикам й економістам, що вони, на відміну від звичайнісінького дрібного крамаря, так і не спромоглися побачити відмінність між тим, за кого себе видає та чи інша людина, і ким вона є насправді, внаслідок чого «наша історіографія, все ще не оволодівши цим банальним знанням, вірить на слово кожній епосі, що б остання не говорила і не думала про себе», К. Маркс підкреслював необхідність «відрізнити матеріальний, з природно-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх чи філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його вирішення». На його думку, основне джерело соціальних збурень і потрясінь перебувало саме в економічній сфері: «На певному ступені свого розвитку матеріальні виробничі сили суспільства приходять в суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що являється лише юридичним вираженням останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються на їхні кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот в усій велетенській надбудові... Як про окрему людину не можна судити на основі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту на основі її свідомості. Навпаки, цю свідомість необхідно пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними виробничими силами і виробничими відносинами»¹⁰. Відповідно, будь-які прояви суспільно-політичного протистояння в марксистській інтерпретації поставали віддзеркаленням глибинного соціально-економічного конфлікту антагоністичних класів: «Будь-яка боротьба всередині держави — боротьба між демократією, аристократією і монархією, боротьба за виборче право і т. п. — являє собою ілюзорні форми, в яких ведеться справжня боротьба різних класів одного з одним»¹¹.

Пояснюючи причини неадекватного сприйняття й усвідомлення різними людьми суспільних реалій, К. Маркс запропонував

власну оригінальну концепцію «ідеології», яка гармонійно вписалася в загальну схему жорсткого економічного детермінізму. На його думку, будь-яка велика соціальна група (клас) і, відповідно, кожна людина — представник певного класу, бачить і досягає дійсність крізь призму власного становища у спотвореному світлі своїх специфічних цілей та егоїстичних інтересів. Відкидаючи саму можливість автономного існування свідомості (колективної та індивідуальної), наголошуючи на соціально-економічних детермінантах світогляду, К. Маркс на численних прикладах намагався довести, що в перебігу історичного становлення кожного класу неминуче відбувається процес формування його ідеології — «хибної свідомості», яка включає в себе притаманні лише цьому класу стиль мислення і спосіб теоретизування, певне світобачення, світовідчуття і світовідношення, емоційно забарвлені ідеї, цінності та стереотипи: «Над різними формами власності, над соціальними умовами існування височіє ціла надбудова різних і своєрідних почуттів, ілюзій, способів мислення і світоглядів. Весь клас творить все це на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин. Окремий індивід, якому всі ці почуття і погляди передаються у спадок за традицією і в результаті виховання, може (помилково) уявити, ніби вони і являють справжні мотиви і вихідну точку його діяльності»¹².

Упередженість ідеологічного світогляду, за К. Марксом, обумовлюється не випадковими помилками, людською ірраціональністю чи забобонами. На його думку, ідеологія неминуче формується як «хибна свідомість» тоді, коли сама дійсність існує в спотвореному вигляді. Тож основне джерело неадекватності знаходиться не в сфері самої свідомості, а лежить поза нею — в суспільно-політичній та, передусім, соціально-економічній дійсності. Так, розглядаючи релігію як одну з основних складових ідеологічних форм суспільної надбудови, він стверджував: «Ця держава, це суспільство породжують релігію, хибний світогляд, тому що самі вони — фальшивий світ. Релігія є загальною теорією цього світу ... вона перетворює на фантастичну дійсність людську сутність ... відповідно, боротьба проти релігії є опосередкованою боротьбою проти того світу, духовною втіхою якого є релігія ... (адже) вимога відмови від ілюзій про своє становище є вимогою відмови від такого становища, яке потребує ілюзій»¹³. Дещо пізніше, наочно продемонструвавши історичний контекст ідеологічної еволюції християнської доктрини — від релігії рабів і злидених до апології

маєтних класів та державної влади, Каутський підтвердив справедливість марксистської тези, що «панування релігії не може бути нічим іншим, як релігією панування»¹⁴.

Таким чином, в марксистській інтерпретації ідеологія відображає дійсні суперечності історичного процесу, але в тих їхніх проявах, коли суспільні реалії перевертаються з ніг на голову: адже ключовим завданням надбудови є захист і легітимація того базису, який її породив. Оскільки справжній зміст ґрунтованого на тій чи іншій формі приватної власності базису будь-якої антагоністичної суспільно-економічної формації складають подібні за своєю суттю ворожі людській натурі відносини експлуатації і панування одних класів над іншими, зацікавлені в консервації status quo домінуючі маєтні класи намагаються формувати і закріплювати однотипні ідеологічні конструкції надбудови (різноманітні концепції релігії, моралі, права, філософії, історії, політекономії і т. п.), які, приховуючи справжню сутність існуючої економічної системи, соціальної ієрархії та політичного режиму, водночас їх виправдовують і освячують.

Відповідно, класовий характер ідеологічних конструкцій обумовлює їхню суб'єктивність, пристрасність і заангажованість, коли на свідомому і несвідомому рівні відбувається фільтрація і вибіркоче «виключення» тих фактів дійсності, осмислення яких могло б суперечити соціальним установкам і загрожувати класовим інтересам. При цьому будь-яка ідеологія намагається видати свою спотворену і викривлену картину світу за єдино вірну чи навіть єдино можливу реальність. Більше того, кожен клас в боротьбі за свої інтереси намагається зобразити їх не лише як загальносуспільні, загальнодержавні чи загальнолюдські. Еґоїстичні економічні та політичні цілі в класовій ідеологічній інтерпретації часто постають квінтесенцією здорового глузду і найвищої справедливості, підтверджуючи справедливість тези, що всі вимоги «рівності» для усіх по суті представляють вимогу привілеїв для обраних. Так, аналізуючи так звані «природні закони» і саме поняття «природного» («природне право», «природний стан»), Маркс наочно продемонстрував, якою потужною ідеологічною зброєю проти станових привілеїв дворянства стала філософія Просвітництва, оскільки «природність» та «раціональність» вимог буржуазії, ґрунтуючись на її метафізиці, можна було тільки відкинути, але не заперечити.

Як і в процесі матеріального виробництва, в ідеологічній сфері провідну роль відіграють маєтні експлуататорські класи. Саме

вони створюють думки та ілюзії, що становлять основу суспільної свідомості, тим часом як експлуатовані класи їх сповідують. Не випадково в своїх працях Маркс неодноразово підкреслював, що пануючими думками будь-якої епохи являються ідеї пануючого класу: «Це означає, що той клас, який являє собою домінуючу матеріальну силу суспільства, є водночас і його пануючою духовною силою. Клас, який має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, разом із тим володіє й засобами духовного виробництва, і внаслідок цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, загалом підпорядковуються панівному класу. Панівні думки суть не що інше, як ідеальне вираження панівних матеріальних відносин, як виражені в формі думок панівні матеріальні відносини; відповідно — це вираження тих відносин, які роблять цей клас панівним, це, відповідно, думки його панування ... вони (панівний клас) регулюють виробництво і розподілення думок свого часу; а це означає, що їхні думки суть панівні думки епохи». Втім, будь-яка надбудова, віддзеркалюючи розкол суспільства на антагоністичні класи, сама неминуче демонструє внутрішню суперечливість і неоднорідність. Адже поруч з ідеологією панівних класів співіснують елементи ідеології експлуатованих класів. Зміни в економічному базисі неминуче відображаються в надбудові, тож загострення класової боротьби та назрівання соціальної революції обов'язково супроводжуються серйозним ідеологічним конфліктом, адже «саме існування революційних думок в певну епоху вже передбачає існування революційного класу»¹⁵.

Проте ідеологічний конфлікт в ході революції є надзвичайно динамічним процесом (як і сама революція), тож «ім'я, з яким пов'язаний початок революції, ніколи не буває написане на її прапорі в день її перемоги». Задовго до В. Парето з його «теорією еліт» К. Маркс висловив думку, що народні маси піднімають повстання проти існуючого ладу лише тоді, коли окремі представники «еліти» починають підтверджувати їхні сумніви щодо справедливості і легітимності даного порядку: «В сучасному суспільстві революційні рухи для того, щоб мати якісь шанси на успіх, повинні спочатку запозичувати свій прапор у тих елементів народу, які, хоч і налаштовані опозиційно до існуючого уряду, проте цілком приймають існуючий суспільний устрій. Іншими словами, революції повинні отримувати свій вхідний квиток на офіційну сцену від самих-таки правлячих класів»¹⁶.

Розглядаючи егоїстичні класові інтереси як основу і першоджерело ідеології, Маркс обґрунтовано доводив, що «ідея» незмінно осоромлювалася, як тільки вона відокремлювалася від «інтересу». На його думку «будь-який новий клас, який ставить себе на місце класу, що панував до нього, вже для досягнення своєї мети змушений представляти свій інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства, тобто, висловлюючись абстрактно, надати своїм думкам форму загальності, зобразити їх як єдино розумні та загальнозначимі. Клас, який здійснює революцію, вже за одним тим, що він протистоїть іншому класу, від самого початку виступає не як клас, а як представник всього суспільства; він фігурує у вигляді усїєї маси суспільства на противагу єдиному панівному класу». З іншого боку, «неважко зрозуміти, що будь-який масовий «інтерес», який прагне історичного визнання, коли він вперше з'являється на світовій сцені, далеко виходить в «ідеї» або «уявленні» за свої справжні кордони і легко змішує себе з людським інтересом взагалі»¹⁷.

Найбільш виразно і логічно послідовно своє розуміння зв'язків між (абстрактною) «ідеєю» та (економічним) «інтересом» Маркс виклав в одній з своїх класичних праць — «18 брюмера Луї Бонапарта». Розглядаючи «легітимну монархію» Бурбонів як політичне вираження спадкової влади власників землі (старого дворянства), а липневу монархію «короля барикад» Луї Філіпа Орлеанського як відображення «узурпаторської влади буржуазних вискочнів» (тобто великої фінансової буржуазії), він зазначив: «Таким чином, ці фракції були роз'єднані аж ніяк не так званими принципами, а матеріальними умовами свого існування, двома різними видами власності; вони були роз'єднані старою протилежністю між містом і селом, суперництвом між капіталом і земельною власністю. Що їх разом із тим пов'язували з тією або іншою династією старі спогади, особиста ворожнеча, побоювання і надії, заботони й ілюзії, симпатії й антипатії, переконання, символи віри і принципи — хто це буде заперечувати? ...Якщо орлеаністи, легітимісти, кожна фракція намагалася переконати себе та інших, що їх розділяє прив'язаність до двох різних династій, то факти потім довели, що, навпаки, протилежність їхніх інтересів робила неможливим злиття двох династій». Знову повторивши, що необхідно «проводити різницю між фразами та ілюзіями партій, і їхньою справжньою природою, їхніми справжніми інтересами, між їхніми уявленнями про себе та їхньою реальною сутністю»,

К. Маркс з неприхованою іронією нагадав з цього приводу ще й цікавий епізод з англійської історії: «Так, англійські торі довго уявляли, що вони щиро віддані королівській владі, церкві та принадам старовинної англійської конституції, поки в годину небезпеки у них не вирвалося зізнання, що вони пристрасно віддані одній лише земельній ренті»¹⁸.

Таким чином, якщо спробувати зробити з марксистських ідей логічні висновки, то слід було б сказати, що всі ідеології, відрізняючись лише за специфічним змістом (але не за своєю суттю), є пристрасними, корисливими та брехливими, а будь-яка істина — соціально детермінованою і класово обмеженою. Більше того, згідно з цим баченням видається неможливим в принципі й будь-яке науково нейтральне знання, оскільки за кожною «чистою теорією» стоїть (вузько) класове бачення та егоїстичні інтереси, а самі питання дослідники формулюють таким чином, що вони вже передбачають потрібні відповіді. Як дещо пізніше сформулює цю проблему К. Мангейм: «Існують сфери мислення, в яких неможливо навіть уявити наявність ні з чим не співвідносного і не обумовленого соціальною ситуацією знання. Навіть Господь не міг би сформулювати історичну точку зору відповідно до парадигми $2+2=4$, оскільки все, що доступно розумінню, може бути в кожному конкретному випадку сформульовано лише у співвідношенні з постановкою проблеми і концептуальною системою, які самі виникають в потоці історичних перетворень... історичне, соціально обумовлене знання за своєю природою реляційне, тобто може бути сформульоване лише у співвідношенні з певною позицією»¹⁹. (Доволі цікаво відзначити, що ліберальні, фашистські та комуністичні держави у своїй теорії і практиці успішно відшукували «гнилі», «ворожі», «підривні», «неполіткоректні» теорії не лише в галузі історії, політології, політекономії чи філософії, але й мистецтвознавства, генетики, фізики, антропології і навіть шахів).

Проте ані сам К. Маркс, ані його послідовники так і не наважилися зробити висновки, яких дійшов К. Мангейм. В марксистській літературі слово «ідеологія» в значенні обман, фікція застосовується виключно стосовно ворожих пролетаріату суспільних груп (класів) та конкуруючих політичних партій. Хоча сам Маркс і не вживав цей термін щодо пролетаріату, його наступники все ж визнали «ідеологічність» і пролетарської свідомості — діалектичного матеріалізму, проте суто діалектично проголосили догмат нерівноцінності ідеологій. Так, у зв'язку з буржуазною критикою

марксизму відомий лівий комуніст Д. Лукач писав, що часто доводилось чути з буржуазного боку заяви, ніби історичний матеріалізм є такою самою функцією розвитку і розкладу капіталістичного суспільства, як усі інші ідеології: «Загальновідомий в очах буржуазної науки вирішальний аргумент проти істинності історичного матеріалізму полягає в тому, що його треба застосувати стосовно самого себе. Вчення історичного матеріалізму, якщо воно вірне, передбачає, що всі так звані ідеологічні витвори являють собою функції економічних відносин: сам історичний матеріалізм (як ідеології пролетаріату, що бореться), так само є лише такою ж ідеологією, такою ж функцією капіталістичного суспільства». На думку Лукача, «цей доказ може бути визнаний почасти ґрунтовним без того, щоб відмовляти історичному матеріалізму в науковому значенні. В усякому разі історичний матеріалізм можна і потрібно застосовувати до самого себе, але таке застосування до самого себе аж ніяк не веде до повного релятивізму, з нього жодним чином не випливає, що історичний матеріалізм не являється вірним історичним методом»²⁰.

В своїх роботах Д. Лукач і А. Грамші — останні видатні інтерпретатори марксистської доктрини — виклали розлоге обґрунтування, чому одна ідеологія краща за інші. Розгортаючи свою аргументацію, вони стверджували, що за умов капіталістичної формації лише клас пролетарів займає таку позицію («центральну», «ключову»), яка дозволяє тільки йому осмислити й усвідомити реальний стан суспільного розвитку, осягнувши весь світ в його істинності. На відміну від приречених на неминучу загибель реакційних класів і прошарків, які зацікавлені в приховуванні суспільної дійсності навіть від себе і за своїм соціальним становищем, не здатні та й не бажають пізнати закономірності суспільного розвитку, прогресивний клас — пролетаріат — єдиний, який може зрозуміти суспільне буття в діалектичному розвитку, і, здійснивши неминучу соціалістичну революцію, думати про своє постреволюційне майбутнє²¹.

Так перша ж теорія ідеологій, відмовившись від наукового релятивізму, стала черговою жертвою ідеологічного ревелюціонізму.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 13. — С. 6–7.

² Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. — М.: Государственное социально-экономическое издательство. — 1936. — С. 115.

- ³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 2. — С. 129, 537.
- ⁴ Там само. — Т. 4. — С. 424.
- ⁵ Там само. — Т. 8. — С. 238.
- ⁶ Козер Л. Функции социального конфликта — М.: Идея-Пресс, 2000.
- ⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 4. — С. 96; Т. 7. — С. 86; Т. 8. — С. 38.
- ⁸ Гитлер А. Майн кампф. — М.: Витязь, 2000; Mises L. von. Liberalism. In the classical tradition. — San Francisco: Cobden Press, 1985.
- ⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 13. — С. 7; Т. 4. — С. 133.
- ¹⁰ Там само. — Т. 3. — С. 49; Т. 13. — С. 6–7.
- ¹¹ Там само. — Т. 3. — С. 32.
- ¹² Там само. — Т. 8. — С. 145.
- ¹³ Там само. — Т. 1. — С. 415–416.
- ¹⁴ Там само. — Т. 1. — С. 109; Каутский К. Происхождение христианства. М.: Политиздат, — 1990.
- ¹⁵ Там само. — Т. 3. — С. 45–46.
- ¹⁶ Там само. — Т. 12. — С. 245.
- ¹⁷ Там само. — Т. 2. — С. 89; Т. 3. — С. 46–47.
- ¹⁸ Там само. — Т. 8. — С. 145–146.
- ¹⁹ Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994. — С. 72.
- ²⁰ Лукач Д. История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. — М.: «Логос-Альтера», 2003. — С. 308.
- ²¹ Грамши А. Искусство и политика. В 2-х т. — М.: Искусство, 1991; Лукач Д. История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. — М.: «Логос-Альтера», 2003.